

УДК 37.015.3:316.624

АДИКТИВНА ПОВЕДІНКА ЯК ОДНА З ФОРМ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ**А.М.Самойлов**

***Анотація.** Стаття присвячена розгляду факторів поширення такого небезпечного соціально-педагогічного явища, як вживання наркотичних речовин (хімічні адикції); аналізуються соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки підлітків.*

***Ключові слова:** адиктивна поведінка, девіантна поведінка, підлітки, вплив середовища, виховні функції сім'ї, індивідуально-типологічні особливості характеру, мотивація, самооцінка.*

***Аннотация.** Статья посвящена рассмотрению факторов распространения такого опасного социально-педагогического явления, как употребление наркотических веществ (химические аддикции); анализируются социально-психологические причины аддиктивного поведения подростков.*

***Ключевые слова:** аддиктивное поведение, девіантное поведение, подростки, влияние среды, воспитательные функции семьи, индивидуально-типологические особенности характера, мотивация, самооценка.*

***Annotation.** The article discusses factors in the spread of this dangerous social and pedagogical phenomena as drug narcotic substances (chemical addiction). Analyzes the socio-psychological causes of addictive behavior of adolescents.*

***Keywords:** addictive behavior, deviant behavior, adolescents, the impact of the environment, educational functions of the family, individually-typological features of character, motivation, self-esteem.*

Постановка проблеми. Порушення підлітками соціальних норм набуло в останні роки масового характеру. Проблема девіантної поведінки, яка трактується як відхилення від прийнятих у даному суспільстві, групі соціально-моральних норм і цінностей, порушення процесу засвоєння та відтворення цих норм і цінностей, а також саморозвитку й самореалізації особистості в тому соціальному середовищі, до якого вона належить [1], перебуває в центрі уваги різних фахівців.

Систематичне вживання психотропних речовин неповнолітніми варто розглядати насамперед як психолого-педагогічну, а не медичну проблему. Це обумовлено тим, що пияцтво підлітків, наркоманія чи токсикоманія завжди пов'язані з іншими порушеннями поведінки. Якщо алкоголізм чи наркоманія в дорослої людини довгий час можуть розвиватися латентно, не відображаючись на трудовій діяльності, соціальному статусі, то у неповнолітніх, навпаки, спочатку відбувається соціальна дезадаптація, а вже потім приєднується вживання алкоголю або інших психотропних речовин. Таким чином, адиктивна поведінка є складовим елементом девіантної поведінки, яка обумовлює соціальну дезадаптацію підлітка [2].

З'ясування факторів, що детермінують формування адиктивної поведінки, дозволить фахівцям

планувати та реалізувати корекційні та реабілітаційні технології з метою усунення причин різного роду девіацій підлітків.

Аналіз попередніх досліджень, публікацій. Термін «адиктивна поведінка» був запропонований американським дослідником В.Міллером у 1984 році. Вітчизняний психотерапевт А.С.Личко використав його для визначення поведінки, яка характеризується зловживанням індивідами наркотичних речовин [3]. Пізніше зміст терміну було розширено й перенесено в психолого-педагогічну практику для означення ситуацій порушення поведінки, що виникають у результаті зловживання різними речовинами, які змінюють психічний стан людини. У вітчизняній літературі адиктивна поведінка частіше означає хворобу, яка ще не сформувалася, а має місце порушення поведінки за умов відсутності фізичної й індивідуальної психологічної залежності [4].

Алкоголізм і наркоманію часто розглядають як два самостійних явища, хоча в основі їх лежить схожа патологія, – потяг до хімічних речовин (етанолу, морфію, похідних барбітурової кислоти та ін.). Вживання цих речовин призводить до розвитку психічної та фізичної залежності від них, яка, зі свого боку, веде до деградації, а то й до повного розпаду особистості, потім – смерті від постійного отруєння організму.

Мета статті: проаналізувати фактори формування адиктивної поведінки підлітків, з'ясувати її соціально-психологічні чинники.

Виклад основного матеріалу. Головні чинники виникнення у неповнолітніх потреби у вживанні психотропних речовин – вікові особливості, несприятлива макро- й мікросоціальна ситуація розвитку, відхилення в функціонуванні вищої нервової діяльності. У разі, коли ці фактори, завдяки втручанням дорослих, усуваються або компенсуються, зловживання припиняється без традиційного лікування, тобто без застосування медикаментозних препаратів. І навпаки, за відсутності забезпечення життєво важливих соціальних потреб підлітка, фрустрованих вказаними факторами, виникають передумови адиктивної поведінки.

Насамперед, розглянемо соціальні умови, які можна розділити на дві групи, що обумовлені станом макросоціуму й мікросоціуму. Перша група – це умови, які визначаються політичними та економічними проблемами країни, специфікою побуту людей, їхніми моральними цінностями, ставленням до дітей, сім'ї. Умови другої групи можуть бути охарактеризовані через стан безпосереднього оточення людини, особливості її найближчої сфери спілкування та взаємодії.

Особливості існування нашого суспільства, переобтяженого стресогенними факторами, не можуть не позначатися на психічному стані людей. Невпевненість у завтрашньому дні, гострі соціальні конфлікти, необхідність вимушено змінювати спосіб життя або місце проживання можуть стати чинниками алко- або наркозалежної поведінки.

Крім соціальних факторів, що можуть обумовлювати виникнення потягу до психотропних речовин, варто зазначити вплив екологічного стану середовища проживання людини й особливостей її харчування. Технізація і хімізація промислового й сільськогосподарського виробництва часто призводить до хімічного й радіаційного забруднення води, землі й повітря. Це викликає постійне напруження організму людини, активізацію імунної системи, що, по-перше, несприятливо саме по собі, оскільки виснажує можливості, а значить, знижує опірність індивіда шкідливим впливам. По-друге, ці особливості реагування імунної системи на екологічну забрудненість сприймаються нервовою системою як стресова ситуація. Може виникати відчуття психічного дискомфорту, здавалося б, невмотивована незадоволеність оточенням, приховане бажання чогось такого, що людина не може визначити.

При більш високих ступенях екологічної забрудненості середовища проживання можливі свого роду збочення інстинкту, коли організм прагне до речовин, які його отруюють. Невипадково найбільше поширення наркоманії та токсикоманії спостерігається у великих промислових центрах з важкою екологічною ситуацією.

Соціальні чинники мікросередовища можуть виступати як найбільш виразні прогностичні параметри адиктивної поведінки. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що сімейне неблагополуччя розглядається як одна з основних причин адиктивної поведінки, що сприяє формуванню схильності особистості до такого поведінки [5, 6, 7]. Деякі автори пов'язують це явище зі структурною неповноцінністю сім'ї, можливими деприваціями особистості [5, 6, 8]. Сімейне оточення виступає як основне соціальне середовище, що обумовлює особливості формування основ характеру особистості, її позитивних і негативних звичок [6, 7, 9].

Ми вважаємо, що існуючий аналіз вказаної причини наркотизму неповнолітніх є дещо недостатнім для розуміння можливих детермінант адиктивної поведінки, оскільки не розкриває таких глибоких внутрішніх механізмів психологічного комфорту чи дискомфорту особистості, якими є емоційні

почуття значущості, визнаності, самотності, відчуження тощо. Отже, розглянуті дослідницькі позиції авторів стосуються переважно зовнішнього боку можливих сімейних ситуацій.

Спираючись на аналіз емпіричних даних багатьох авторів [5, 6, 9] та положення Л.С.Виготського про те, що почуття є основою формування багатьох характерологічних рис особистості, ми, як і К.Хорні, Г.Салліван, вважаємо відсутність позитивного емоційного контакту з батьками можливим фактором адиктивної поведінки особистості. На думку Л.С.Виготського, почуття, що глибоко переживаються людиною, не тільки впливають на її самопочуття й стають мотивами багатьох її вчинків, але й змінюють людську поведінку. Це сприяє трансформації схожих емоцій у рису характеру. Надмірна акцентуація якоїсь емоції чи почуття (позитивного чи негативного), як правило, має негативні наслідки й може призвести до різноманітних відхилень емоційно-чуттєвої сфери особистості. Це дозволяє припустити, що відхилення в емоційній сфері особистості як результат акцентуації однотипних емоцій у співвідношенні зі сприятливими для того умовами середовища можуть виступати основою неадекватно мотивованої девіантної поведінки, однією з форм якої є адиктивна поведінка [10,11].

Аналіз емпіричного матеріалу підтверджує, що суперечності й проблеми в житті людини набувають патогенного характеру, якщо в структурі самої особистості присутні патогенні риси – агресивність, упертість, претензійність, надмірна чутливість. За цих умов патогенез може стати наслідком невідповідності потреб особистості й засобів їх досягнення, що виявляються значно нижчими від рівня потреб і домагань; він виникає, коли об'єктивна необхідність заважає вирішенню завдань, що стоять перед людиною, або ж надає суперечностям характеру невирішуваності, а меті – недосяжності. Таким чином, індивідуально-типологічні особливості характеру особистості відіграють важливу роль у прогнозуванні можливості формування адиктивної поведінки [4].

Вивченню характерологічних відхилень присвячена велика кількість наукових досліджень А.Є.Личка, В.С.Бітенського, В.Г.Херсонського, С.Г.Мартинчика, І.Г.Уракова та ін.

А.Є.Личко, В.С.Бітенський вважають акцентуації характеру чинником високого ризику щодо формування адиктивної поведінки. Особливо це стосується нестійкого типу акцентуації характеру, за яким слідують епілептоїдний, гіпертимний та істероїдний типи. Цей ризик особливо зростає, коли всі ці типи виявляються змішаними, «амальгамовими», тобто коли на відповідне конституціональне ядро нашаровуються риси нестійкого типу [12].

Дослідники проблем адиктивної поведінки вважають, що незалежно від типу акцентуації характеру, зі схильністю до адиктивної поведінки корелює низка особистісних ознак: відсутність установки на працю й навчання, відсутність самоконтролю, чутливість до сторонніх впливів (Н.С.Буторіна); психічна незрілість – інфантилізм (М.І.Буянов); цікавість до «забороненого плоду», потяг до екстремальних видів діяльності у неформальних підліткових групах (Б.С.Братусь, П.І.Сидоров); потяг до гострих переживань (А.Рослякова); неадекватна самооцінка (І.Г.Безпалько, Н.Я.Іванов).

Характеризуючи групу ризику, тобто підлітків з визначеною готовністю до адиктивної поведінки, С.М.Скворцов виокремлює індивідуально-типологічні риси особистості, які, на його думку, зумовлюють таку готовність:

- 1) занижена стійкість до психічних перевантажень, стресів, слабка адаптованість до нових ситуацій, конфліктів;
- 2) вираженість тривожності, депресивності, невпевненості в собі, заниженої самооцінки;
- 3) імпульсивність, зокрема, з намаганнями отримати задоволення з чітко вираженим гедоністичним спрямуванням;
- 4) психічна незрілість – інфантилізм, схильність до наслідування в поведінці, зокрема, її негативних проявів [6].

Ми поділяємо наукові погляди С.М.Скворцова, М.І.Буянова та інших дослідників і вважаємо вказані індивідуально-типологічні особливості особистості можливими факторами наркотизму, що обумовлює доцільність їх детального розгляду.

Негативні форми поведінки, які досить часто зустрічаються у підлітків, не підлягають аналізу в одній площині, оскільки соціально-психологічні та педагогічні чинники тут тісно переплетені з патологічними, що стосуються психіатрії та наркології. Тому вважаємо більш продуктивним розглядати вживання неповнолітніми психотропних речовин не в межах наркологічних уявлень, а з позиції міждисциплінарного та особистісного підходів, які дозволяють більш глибоко проаналізувати особистісну схильність окремих підлітків до адиктивної поведінки.

Особистісний підхід до проблеми алкоголізму й наркоманії дозволив науковцям [3, 4, 6] застосувати проєктивні методи дослідження особистості, що створює можливість для формування

висновків про особливості мотиваційної сфери підлітків, схильних до адиктивної поведінки.

1. Спрямованість мотиваційної сфери підлітків, які епізодично вживають психотропні речовини, у порівнянні з «нормою» значно відрізняється. Звичайних підлітків спонукає до діяльності потреба в досягненні успіху (подяка, нагорода, похвала тощо). У підлітків, поведінка яких має ознаки адиктивності, ця потреба загальмована (або зовсім не розвинена), їх спонукає до дії інша потреба – уникнути покарання, осуду, негативних емоцій.

2. Потреба в нових враженнях, однаковою мірою притаманна всім підліткам, проявляється по-різному: у підлітків групи «норма» її прояв пов'язаний, насамперед, з інтелектуальною активністю; у підлітків, які епізодично вживають психотропні речовини, – з соціальними девіаціями, з експериментуванням, спрямованим на зміну свого стану свідомості.

3. Звичайні підлітки розглядають свою діяльність як джерело позитивних емоцій. Підлітки-адикти очікують від своєї діяльності тільки негативних емоцій.

4. Підлітки групи «норма» вважають за необхідне передбачати результати своєї діяльності, аналізувати наслідки вчинків, брати на себе відповідальність за них. Підлітки, схильні до адиктивної поведінки, не тільки не передбачають результати своїх дій, але й взагалі не відчують себе суб'єктами діяльності.

5. Не зважаючи на невпевненість у своїх інтелектуальних здібностях, підлітки, які мають схильність до адиктивної поведінки, проявляють завищений рівень домагань, що відображається в їхніх міркуваннях, у виборі завдань за складністю. Яскравим свідченням алогічності, суперечливості вибору такими підлітками лінії поведінки в складній ситуації є одночасне поєднання трьох тенденцій: завищеного рівня домагань, низької самооцінки й невпевненості в собі.

Висновки щодо особливостей мотиваційної сфери підлітків, схильних до адиктивної поведінки, мають принципове значення. Якщо у підлітка завищений рівень домагань, але немає усвідомлення своєї нездатності досягти бажаного, то він, завдяки тому, що в нього підсвідомо «включається» механізм психологічного захисту, може зберігати самоповагу й впевненість у собі. Якщо ж механізми психологічного захисту не ефективні (порушені або несформовані), підліток усвідомлює своє безсилля. Виникає ситуація, яка викликає в нього психічне напруження, важкі хворобливі переживання. Вживання наркотичних речовин знімає всі негативні емоції, і підліток вважає цей ілюзорний вихід найбільш відповідним.

Природно, така форма реагування на фруструючу ситуацію утворюється поступово. Спочатку засвоюються звичайні, соціально прийнятні способи самозахисного типу реагування на стрес. Це пасивні форми подолання стресу, які проявляються в униканні розв'язання проблем, прагненні покращити самовідчуття, не намагаючись вирішувати складних ситуацій, – довго спати, смачно їсти, розважатися. Вже після додаються випивка, паління, бажання зняти стрес психотропними речовинами.

Таким чином, суть самозахисної реакції підлітка на фруструючу ситуацію в тому, що його дії скеровуються на зміну емоційного стану, підміняючи цим процес розв'язання проблеми. В силу того, що зазначені особистісні особливості унеможливають продуктивне вирішення життєвих проблем, вони можуть бути поштовхом до виникнення психологічної готовності до вживання психоактивних речовин.

Висновки. Схильність до адиктивної поведінки – це особистісне новоутворення, що детермінує готовність до вживання наркотичних речовин. Особистісна схильність до адиктивної поведінки формується поступово. Причина її виникнення – несприятлива соціальна ситуація розвитку дитини. Своєчасна психологічна корекція цього особистісного новоутворення дозволяє попередити формування психологічної готовності до вживання наркотичних речовин. Якщо ж така корекція відсутня, то подальший розвиток особистості підлітка спотворюється та його поведінка набуває все більшої схожості з поведінковими особливостями неповнолітніх «групи ризику». У зв'язку з цим виникає питання про необхідність діагностики особистісної схильності до адиктивної поведінки.

Діагностика особистісної схильності до адиктивної поведінки повинна проводитися в комплексі з виявленням параметрів, які опосередковано визначають виникнення потягу до наркотичних речовин. Насамперед, це визначення наявності в підлітка біологічної схильності до алкоголізму, діагностика психопатій або акцентуацій характеру, мінімальних мозкових дисфункцій. Велике значення в якості чинників виникнення в підлітків потреби у вживанні наркотичних речовин мають спадкова обтяженість, умови сімейного виховання та соціальна ситуація розвитку дитини загалом. Комплексна діагностика такої схильності дозволить виявити дітей і підлітків, по відношенню до яких необхідним є невідкладне застосування психокорекційних методів.

Література

1. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения / Ю. А. Клейберг: учебное пособие для вузов. - М. : ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. - 160 с.
2. Кон И.С. Психология ранней юности: кн. для учителя / И. С. Кон. - М. : Просвещение, 1989. - 255 с.
3. Личко А.Е. Подростковая наркология / А. Е. Личко, В.С. Битенский. – Л. : Медицина, 1991. – 304 с.
4. Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития / Ц. П. Короленко. - Обозр. психиат. и мед. психол., 1991/1 - С. 8-15.
5. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра./ М.И. Буянов. – М. : Просвещение, 1988. – 154 с.
6. Пихтіна Н.П. Педагогічна профілактика адитивної поведінки учнів: навч. посіб. / Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець. - Ніжин: Вид-во Ніжинського педуніверситету імені Миколи Гоголя, 2003. - 116 с.
7. Гончарова Т. Неблагополучные семьи и работа с ними / Т. Гончарова. - Народное образование № 6, 2002 – 98 с.
8. Мамнева В.А. Работа с родителями: пособие для учителя. Из опыта работы / В.А. Мамнева. – Просвещение, 1982. – 64 с.
9. Методика и технологии работы социального педагога: учеб. пособие [под ред. М. А. Галагузовой]. - М. : Академия, 2007. – 192 с.
10. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте / Л. С. Выготский. - СПб. : СОЮЗ, 1997. - 96 с.
11. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. Семья и истоки девиантного поведения детей и подростков / Л. Б. Шнейдер - М. : Академический проект, Триста, 2005. – 336с.
12. Белоусова З.И. Социально-психологические проблемы девиантного поведения детей и подростков: учебное пособие / З. И. Белоусова, В. В. Овсянникова. - Запорожье: ЗГУ, 1998. – 87 с.